

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ (ΛΟΚΧ) ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ (ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΟΣ)¹. ΣΥΓΧΡΟΝΙΑ-ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

1. Κοινωνία-οικολογικός χώρος

Κάθε σύγχρονη ή διαχρονική κοινωνία ή κοινωνικός σχηματισμός (κ. σχ. ή ΚΣ)² έχει έναν κυρίαρχο τρόπο παραγωγής³ και αποτελεί μια ολότητα που συγχρόνως είναι οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό κτλ. φαινόμενο. Η επιστήμη διαχωρίζει και μελετά αυτά τα φαινόμενα με τις ειδικές κατευθύνσεις των επί μέρους κλάδων της.

1. Προτιμότερο είναι να μιλάμε για τον οικολογικό χώρο όπου βιώνει μια κοινωνία, αντί για το οικολογικό περιβάλλον. Το τελευταίο δηλώνει περί το γεωγραφικό χώρο. Ως γνωστό η οικολογία μελετά τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ των οργανισμών και του περιβάλλοντός τους (D.H.G., 89-90). Προέρχεται από την ελληνική λέξη οίκος, δηλ., το μέρος όπου κατοικώ. Για τους γεωγράφους το ενδιαφέρον εστιάζεται στις σχέσεις μεταξύ της κοινωνίας και του φυσικού περιβάλλοντος (βλ. Bartows, 1923 και Eyre and Jones, 1966).

2. Αναφέρεται σε μια ειδική ανάμειξη των ταξικών σχέσεων που είναι χαρακτηριστική ενός ή περισσοτέρων τρόπων παραγωγής μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και σε καθορισμένο (ιστορικό) χρόνο. Συνήθως ένας τρόπος παραγωγής είναι ο κυρίαρχος (βλ. σχ. D.H.G., 309).

3. Ο τρόπος κατά τον οποίο οι ανθρώπινες κοινωνίες οργανώνουν τις παραγωγικές δραστηριότητες και στη συνέχεια αναπαράγουν την κοινωνική ζωή. Η έννοια είναι κεντρική στη μαρξιστική ανάλυση. Από την ιστορική ανάλυση, τέσσερις τρόποι παραγωγής γίνονται γενικά αποδεκτοί (πρωτόγονος, δουλοκτητικός, φεουδαλικός και καπιταλιστικός). Μερικοί ερευνητές προσθέτουν και τον ασιατικό τρόπο παραγωγής ή και άλλους (π.χ. αφρικανικό κτλ.) (βλ. σχ. D.H.G., 220-1).

Κατά τη μαρξιστική επιστημολογία⁴, η κοινωνία μελετείται ως μια σειρά επιπέδων και υποεπιπέδων (π.χ. σχέσεις παραγωγής, παραγωγικές δυνάμεις, ιδεολογίες κτλ.). Τα κοινωνικά αυτά επίπεδα κατά τους δομιστές μαρξιστές, έχουν το καθένα δομική και συστημική φύση, συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις αιτιότητας, είναι σχετικά αυτόνομα (δομική συμβατότητα) και μπορεί να τμηθούν σε κατηγορίες και υποκατηγορίες ομοειδών στοιχείων μέχρι τα μοναδιαία στοιχεία που ορίζει η "καθ' ύλην" αρμόδια επιστήμη.

Έτσι, κατά το δομικό μαρξισμό⁵ η κοινωνία είναι μια δομή⁶ όπως και τα επίπεδά της, συμπεριλαμβανομένου και του παραγόμενου (λοκ) χώρου και των μοναδιαίων στοιχείων του (Κ1,Ι). Αυτόν το χώρο μελετούμε στο πλαίσιο του μεταφορικού επιστημονικού χώρου (Λαγόπουλος 1980α).

Η κοινωνία και κατά την ιστορική διάσταση, κατά κανόνα απαρτίζεται από κοινωνικές ομάδες (π.χ. γέννη) ή κοινωνικές τάξεις, όπου κατά κανόνα διακρίνουμε το μοναδιαίο στοιχείο, δηλ. την οικογένεια, στο πλαίσιο της οποίας διαβίει κάθε μέλος (χρήστης) της κοινωνίας. Όσο εξελίσσονται οι δομές εξουσίας μιας κοινωνίας ισχυροποιείται και η έννοια του πολιτικού κράτους.

Το επίπεδο που ορίζει τις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις της κοινωνίας (δηλ.

4. Κατά τον Μαρξ η "συνολική κοινωνική δομή" αναλύεται σε τρία δομικά επίπεδα. Βάση: παραγωγικές δυνάμεις, ΤΔΕ (τεχνική διαίρεση και οργάνωση εργασίας), δομή: παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις, ΚΔΕ (κοινωνική διαίρεση εργασίας) και εποικοδόμημα ή ανώδομη: θεσμοί, ιδεολογίες και λοιπά κοινωνικά προϊόντα. Όμοια, ο όρος "οικονομικό σύστημα" του Althusser αντιστοιχεί στο σύνολο βάσης-δομής. Συνήθως χρησιμοποιούμε τον όρο βάση: παραγωγικές δυνάμεις - σχέσεις παραγωγής. Η άρθρωση κοινωνικής δομής-οικολογικού χώρου υπονοείται από τον παραδοσιακό μαρξισμό, αλλά δεν αναλύεται συστηματικά (Λαγόπουλος 1975, 16-7).

5. Αποτελεί τη σύγχρονη αντίληψη του μαρξισμού, που αναλύει τη συνολική κοινωνική δομή σε έναν αριθμό δομών αντίστοιχων με τα επίπεδα που διακρίνει ο Μαρξ. Τα επίπεδα αυτά λειτουργούν με βάση το γενετικό δομισμό του Piaget (1972) εμπλουτισμένο με τη μελέτη των συστημάτων του Bertalanffy (1973). Έτσι επιτυγχάνεται σύγκλιση του δομισμού με το μαρξισμό.

6. Ορίζεται ως ένα σύστημα σχέσεων που θεωρούνται χαρακτηριστικές ανάμεσα σε ομοειδή στοιχεία. Κατά τον Piaget (1972, 32), δομή είναι ένα σύστημα μετασχηματισμών το οποίο διέπεται από νόμους (ανεξάρτητους από τις ιδιότητες των στοιχείων που συναποτελούν τη δομή) και το οποίο διατηρείται ή εμπλουτίζεται από τους ίδιους τους μετασχηματισμούς του, χωρίς αυτοί να ξεπερνούν τα όριά του ή να προσφεύγουν σε ξένα στοιχεία. Κάθε δομή έχει τρία χαρακτηριστικά, την ολότητα, το μετασχηματισμό και την αυτορρύθμιση. Κατά τον Claude Levi Strauss, ο δομισμός συνεισφέρει στην κατασκευή μοντέλων, με τη προϋπόθεση της απομάκρυνσης από την εμπειρική πραγματικότητα. Πάντως όσο πιο πλήρης είναι η λίστα των στοιχείων μιας δομής ενός αντικειμένου, δηλ. πληρέστερη η απαρίθμηση των συστατικών της στοιχείων και πιο συστηματική η εύρεση των μεταξύ τους σχέσεων, τόσο πιστότερο είναι το μοντέλο της με την πραγματικότητα.

η βάση του κοινωνικού σχηματισμού) της δίνει την υλική υπόσταση (αντικειμενική), ενώ το επίπεδο των ιδεολογιών (εποικοδόμημα) επενδύει στο προηγούμενο την ιδεολογική αντίληψη της κοινωνίας για την αντικειμενική πραγματικότητα (υποκειμενικό νόημα). Με αυτόν τον τρόπο διακρίνεται γενικότερα μια πρώτη βασική διχοτομία για κάθε παραγόμενο κοινωνικό προϊόν, που αφορά το είδος⁷ του (υλική υπόσταση) και το νόημά του (ιδεολογική υπόσταση). Αυτό μας επιτρέπει να μιλήσουμε και για τις έξω-χωρικές κοινωνικές διαδικασίες, που διαμορφώνουν τελικά τις χωρικές κοινωνικές εκδηλώσεις. Οι έξω-χωρικές κοινωνικές διαδικασίες προβάλλονται ως ποικίλλοι περιορισμοί στο παραγόμενο κοινωνικό προϊόν.

Οικολογικός χώρος

Ο λεγόμενος γεωγραφικός χώρος⁸ περιλαμβάνει στην ευρύτερη έννοιά του το σύνολο της γήινης επιφάνειας, όπου επάνω της εκτυλίσσονται τα φυσικά φαινόμενα και οι δραστηριότητες του συνόλου των κοινωνιών. Διαφορετικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς τρόπους παραγωγής και παράγουν διαφορετικούς λοκκ στους οικολογικούς τους χώρους.

Από τη δράση μιας κοινωνίας στο γεωγραφικό της χώρο, ο τελευταίος κοινωνικοποιείται και αποκτά ένα κοινωνικό περιεχόμενο και νόημα (Κ1,Ι). Εμφανίζονται έτσι στο χωρικό επίπεδο οι κοινωνικές εκδηλώσεις μιας σύγχρονης κοινωνίας, κυρίως στα όρια του πολιτικού κράτους⁹, των περιφερειών και των οικισμών της. Σ' αυτόν τον οικολογικό χώρο χωροθετούνται οι οικονομικές και άλλες δραστηριότητες (λειτουργίες και τα κελύφη τους) δημόσιες ή ιδιωτικές.

Στη στενότερη έννοια, το μικροπεριβάλλον αποτελεί τον μικρής κλίμακας οικολογικό χώρο που δεσμεύει τη χωροθέτηση ενός οικισμού ή μιας ατομικής εγκατάστασης του χρήστη στο γήπεδό του, ασκώντας όλες τις οικολογικές επιδράσεις (π.χ. κλιματικές, μορφολογικές, υλικές κτλ.).

7. Είδος σημαίνει για μας ενότητα μορφής και περιεχομένου, ως τέτοια αντιδιαστέλλεται προς τη σημασιολόγηση που αποδίδει στο είδος η κάθε μία κοινωνία δηλ. μια ιδεολογική προβολή, που δίνει μια ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνία.

8. Η μελέτη του γεωγραφικού (φυσικού) χώρου γίνεται από την επιστήμη της γεωγραφίας (προέλευση του όρου: αρχ. ελλ. γέω και γράφω). Η γεωγραφία δίνει έμφαση στα εξής τρία χαρακτηριστικά: α. τοποθεσία (θέση, μέρος), β. οικολογική έμφαση στους δεσμούς μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος, γ. περιφερειακή ανάλυση (βλ. σκ. D.H.G., 133-6 και Johnston, 1979).

9. Μια έκταση γης ή γη και θάλασσα με καθαρά και διεθνώς αναγνωρισμένα σύνορα, όπου κατοικούν άνθρωποι με ανεξάρτητη πολιτική ταυτότητα (D.H.G., 326-8).

Στο πλαίσιο μιας ιστορικής κοινωνίας (Κ2,ΙΙΙ) ο ιστορικός γεωγραφικός της χώρος (ι. γ. κ.) (ιστορικό τοπίο [ι. τ.]), όπου δρα αυτή, είναι κρίσιμος παράγοντας για τον ιλοκκ της. Συνήθως ο ιλοκκ δεν είναι απόλυτα γνωστός εξαιτίας των διαχρονικών οικονομικών, κοινωνικών, γεωλογικών κτλ. μετασχηματισμών και άλλων αιτίων, παρόλο που οι σύγχρονες επιστήμες μας δίνουν ικανοποιητικά την εικόνα του¹⁰ (π.χ. μέθοδοι ιστορικής γεωγραφίας). Επίσης, τα όρια επικυριαρχίας μιας ιστορικής κοινωνίας (εν σπέρματι κράτους)¹¹ συνήθως δεν είναι γνωστά επακριβώς, γιαυτό συνεισφέρουν και άλλες επιστήμες (π.χ. ιστορία, αρχαιολογία κτλ.).

2. Λειτουργικά οργανωμένος (λο) και κατασκευασμένος (κ) χώρος (λοκκ)

Ο λοκκ είναι κοινωνικό προϊόν και παράγεται κυρίως από τα εξής κοινωνικά επίπεδα (Κ1,Ι):

- i. από το επίπεδο των "κοινωνικών πρακτικών" (Η) το οποίο υποδηλώνει τις λειτουργίες=χρήσεις του χώρου που διαρκώς παράγει και οργανώνει η κοινωνία.
- ii. από το επίπεδο των "αντικειμένων" (Θ) που αφορά τα κελύφη=τις κατασκευές για όσες λειτουργίες το απαιτούν (π.χ. κέλυφος για ένα δημόσιο λουτρό, απουσία κελύφους για μια ανοιχτή παιδική χαρά).

Ο λοκκ αποτελεί μια ολότητα, δηλαδή αφορά το σύνολο των λειτουργιών και κελυφών που παράγονται από την κοινωνία. Ειδικότερα οι πολεολογικές λειτουργίες¹² είναι οικονομικές και άλλες δραστηριότητες με μορφή ως προς το είδος τους και με κοινωνικό περιεχόμενο, που επινοούνται και οργανώνονται από τα άτομα ή ακόμη και από τις κοινωνικές ομάδες του κοινωνικού σχηματισμού,

10. Για παράδειγμα, οι γεωγράφοι χρησιμοποιώντας σύγχρονες μεθόδους και τεχνικές ανέλυσαν το περιφερειακό σύστημα για την περίοδο 1820-1940 της επαρχίας Δωρίδος στην Κεντρική Ελλάδα. Βλ. σخ. Doorn, 1985.

11. Ο όρος "core-area" αφορά την ιστορική κεντρική περιοχή από όπου ένα κράτος αρχίζει να υφίσταται (D.H.G., 54). Το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών αναπτύχθηκε μ' αυτόν τον τρόπο. Βλ. σخ. Pounds και Ball, 1964. Ευρύτερη έννοια είναι ο όρος "oecumene" που υποδεικνύει μια, αυτόνομη από άλλες περιφέρειες κοινότητα ή περιοχή, που υποστηρίζεται από έναν πυκνό και αρκετά εκτεταμένο πληθυσμό και έχει κλειστό δίκτυο συγκοινωνιακών γραμμών. Βλ. σخ. Carter, 1969.

12. Κατά τον Λαγόπουλο (1973: 20) η πολεοδομική (-λογική) λειτουργία αναφέρεται και υποδηλώνει μια λειτουργία του οικισμού. Είναι αποτέλεσμα ανθρώπινης δραστηριότητας και παρουσιάζει εσωτερικό και εξωτερικό (σχέσεις) δυναμισμό.

αντανακλούν την πολιτισμική στάθμη, την τεχνολογία και την παραγωγική εμπειρία της κοινωνίας, φορτίζονται από ένα κοινωνικό νόημα (ιδεολογικό) και έχουν μια χωρική κλίμακα (Κ1,III). Κάτι ανάλογο ισχύει και για τα κελύφη που συνοδεύουν τις λειτουργίες. Ανάλογα με το βαθμό εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, εξαιτίας της χαμηλής ή υψηλής τεχνικής διαίρεσης εργασίας (ΤΔΕ) και της ασαφούς ή σαφούς κοινωνικής διαίρεσης εργασίας (ΚΔΕ), εμφανίζονται λίγες ή περισσότερες διακεκριμένες κατηγορίες λειτουργιών ή χρήσεων του χώρου¹³.

Η οικονομική δομή του (Κ1,II)

Σε μια μακροσκοπική θεώρηση, η χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων (λειτουργιών) στον οικολογικό χώρο έχει μια οικονομική λογική αχωρική/χωρική ή α-χ/ χ, που προκύπτει από την κοινωνία και αφορά τη διαδικασία της παραγωγής, ανταλλαγής και κατανάλωσης (και τις λειτουργίες που προκύπτουν απ' αυτές). Η επιλογή χωροθέτησης στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δείχνει επιλογή επενδύσεων υπό μορφή κεφαλαίων, άρα τη χωρική κατανομή του κεφαλαίου, σ' ένα οικονομικό χωρικό πεδίο¹⁴. Η αδιάκοπη κίνηση (αλλαγή μορφών) του κεφαλαίου με στόχο τη μεγιστοποίηση της απόδοσής του, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, οδηγεί σε αδιάκοπο μετασχηματισμό του χώρου.

Ειδικότερα, ο μετασχηματισμός αναγνωρίζεται από την επαναχωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων στον οικολογικό χώρο (κατάργηση ή μετασχηματισμός παλιών λειτουργιών, ίδρυση νέων κτλ.), οπότε επακολουθεί κινητικότητα του πληθυσμού με αποτέλεσμα την κινητικότητα της εργατικής δύναμης και την αναδιάρθρωση του καταμερισμού εργασίας (ΤΔΕ). Έτσι η οικονομική δομή της κοινωνίας αντανακλά ευθέως στη χωρική δομή των λειτουργιών της και ειδικότερα στις επί μέρους χρήσεις του χώρου, δηλαδή τις λειτουργικές κατηγορίες και τις σχέσεις τους στο χώρο.

13. Ο χώρος γίνεται αντιληπτός με τμηματοποίηση της πραγματικότητας υπό μορφή λειτουργιών και σχέσεων μεταξύ τους. Ο χώρος αναλύεται ως μια έκφραση της κοινωνικής δομής. Κατά συνέπεια, οι λειτουργίες του χώρου άπτονται του οικονομικού, του ιδεολογικού και του πολιτικού συστήματος της κοινωνίας, καθώς και των κοινωνικών πρακτικών που πηγάζουν απ' αυτά τα συστήματα. Τα τρία αυτά συστήματα συντίθενται στα θεμελιώδη λειτουργικά στοιχεία του χώρου, που αποτελούν τη χωρική μορφή του κοινωνικού οργανισμού (Castells, 1977: 125-8).

14. Για τον τρόπο που η χωρική διάσταση εντάσσεται στη δυναμική στρατηγική και τις επιλογές χωροθέτησης του κεφαλαίου στην Ελλάδα, βλ. σχ. Καυκαλάς, 1979.

Σε μια μικροσκοπική θεώρηση η δυναμική κίνηση του κεφαλαίου φαίνεται από το πλέγμα των σχέσεων και διασυνδέσεων, τόσο μεταξύ λειτουργίας α με λειτουργία β (α - χ / χ) (π.χ. στη διαδικασία δευτερογενούς παραγωγής και της κατανάλωσης), όσο και από τη σχέση χρήστη (κατοίκου) με την λειτουργία ή με κυκλώματα λειτουργιών. Οι σχέσεις των λειτουργιών καθορίζονται στο α - χ επίπεδο, από το βαθμό συγγένειας που υφίσταται μεταξύ τους, με κοινωνικά ή οικονομικά κριτήρια (π.χ. η γειτνίαση της λειτουργίας νεκροταφείου με εμπόριο μπορεί να είναι θεμιτή σε μια κοινωνία και αθέμιτη σε άλλη).

Αλλά και η κίνηση του χρήστη στο χωρικό επίπεδο μεταξύ λειτουργιών δείχνει την κινητικότητα του¹⁵ (που είναι και οικονομικός δείκτης) και τις α - χ / χ επιλογές του. Οι ροές αυτές του χρήστη μεταβάλλονται διαχρονικά, γεγονός που δίνει στο $\lambda\omicron\kappa\chi$ τα χαρακτηριστικά της κεντρικότητας¹⁶ και της προσπελασιμότητας¹⁷, μεταβλητά και αυτά χαρακτηριστικά, διαχρονικά. Έτσι αναφορικά με τις α - χ / χ συγγένειες των λειτουργιών διακρίνουμε τις στατικές ή δυναμικές σχέσεις τους¹⁸ (βασικά οικονομικά χαρακτηριστικά), που αφορούν είτε τη σχέση ανά ζεύγος λειτουργιών, είτε τη σχέση χρήστη προς λειτουργία (δηλ. γειτνίαση¹⁹ ή ροή).

15. Η κινητικότητα (mobility) του χρήστη συνδέεται με τη διαδικασία της ανάπτυξης του κύκλου της ζωής του. Κάθε στάδιο συσχετίζεται με ειδικές μορφές κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής συμπεριφοράς. Τα στάδια αυτά επηρεάζουν την κινητικότητα, το εισόδημα, την απαίτηση για κατοικία και τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Τα δεδομένα αυτά αντανακλούν στην δομή ηλικιών και φύλων ειδικών περιοχών (D.H.G., 185).

16. Προέρχεται από την τάση της οικονομικής δραστηριότητας στην καπιταλιστική οικονομία να οργανώνεται κατά ενότητες αυξανόμενου μεγέθους και εντός ιεραρχικά οργανωμένης δομής. Μ' αυτόν τον τρόπο χωροθετείται σε κεντρική περιοχή του αστικού χώρου (CBD) (centralization). Εκεί όπου συγκεντρώνεται η αγορά, οι πηγές πληροφοριών, η λήψη αποφάσεων κτλ. (D.H.G., 50).

17. Η σχετική ευκαιρία για αλληλεπίδραση και επαφή (accessibility). Στην ανθρώπινη γεωγραφία χρησιμοποιείται καθαρά ως γεωμετρικός όρος, ειδικότερα στην κλασική και σύγχρονη θεωρία χωροθέτησης (location theory) (D.H.G., 3). Βλ. σχ. Berry και Marble, 1968.

18. Ο Λαγόπουλος (1977α: 25-6) θεωρεί ως πολεολογικό χαρακτηριστικό των λειτουργιών τη σχέση τους από στατική λειτουργική άποψη, όπως και τη σχέση των λειτουργιών από δυναμική λειτουργική άποψη, που προκύπτει από τη προηγούμενη και διατυπώνεται με τον αριθμό των μετακινούμενων ατόμων για κάθε ζεύγος λειτουργιών.

19. Σε ένα φαινόμενο υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στη διαφορετική απόσταση-φθορά ή κατάπτωση του φαινομένου και στον κλασικό παράγοντα της επιρροής λόγω γειτονίας. Π.χ. στο φαινόμενο της διάχυσης (diffusion D.H.G., 82-4), οι σχέσεις μεταξύ της δομής του μέσου επιπέδου πληροφόρησης και της μορφής και ταχύτητας του φαινομένου διάχυσης μπορεί μέσω των μαθηματικών να τυπικοποιηθούν. Η γειτονική επιρροή (γειτνίαση) είναι μια μορφή τυπικής κοινωνικής επιρροής. Τα αίτια οφείλονται σε κοινωνικές και οικονομικές μεταβλητές, που καθορίζουν το σχήμα της γειτονίας αυτής καθεαυτής (D.H.G., 232, και Robson, 1969).